

УДК 376-056.513:159.942

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ СОЦІАЛЬНО ДЕПРИВОВАНИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наталія Баташева, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

Здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень особливостей формування емоційної сфери. Висвітлені особливості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку за даними експериментального дослідження. Розкрито зміст та структуру методики формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, визначені психолого-педагогічні умови її формування.

Ключові слова: емоційна сфера, дошкільники із затримкою психічного розвитку, етапи формування емоційної сфери, психолого-педагогічні умови.

Наталія Баташева, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, г. Киев, Украина

Особенности формирования эмоциональной сферы социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития

Осуществлен теоретический анализ научных исследований особенностей формирования эмоциональной сферы. Освещены особенности эмоциональной сферы социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития по данным экспериментального исследования. Раскрыто содержание и структуру методики формирования эмоциональной сферы социально депривированных дошкольников с задержкой психического развития, определены психолого-педагогические условия ее формирования.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, дошкольники с задержкой психического развития, этапы формирования эмоциональной сферы, психолого-педагогические условия.

Natalya Batasheva, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The specificity of the process of formation of emotional sphere of socially deprived preschool children with mental retardation

The article provides theoretical analysis of scientific researches of specificity of the process of formation of emotional sphere. Describes the stages of diagnostics of the emotional sphere in the

© Баташева Н., 2016

socially deprived of preschool children with mental retardation. Offers a brief description of the peculiarities of the emotional sphere in the socially deprived of preschool children with mental retardation according to experimental studies and the reasons of difficulties during the identification, verbalization, awareness of emotional states. Reveals the content and structure of methods of forming of the emotional sphere in the socially deprived of preschool children with mental retardation. Identified psychological and pedagogical conditions of forming of the emotional sphere of this category of children.

Keywords: emotional sphere; preschool children with mental retardation; stages of formation of the emotional sphere; the psychological and pedagogical conditions.

Гармонійний розвиток дитини дошкільного віку передбачає формування не лише певного кола знань та умінь, способів оволодіння ними, а й достатнього рівня розвитку емоційної сфери, яка є одним з основних компонентів особистісного розвитку.

Емоції дитини є «індикаторами» емоційного здоров'я, що істотним чином впливають на пізнавальні процеси й поведінку, визначаючи продуктивність уваги, особливостей сприймання навколишнього світу, логіку суджень, мотивацію діяльності.

Особливого значення питання формування емоційної сфери набуває у вихованні соціально депривованих дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР). Це зумовлено недоліками розвитку інтелектуальної сфери дошкільників із ЗПР, а також умовами їх перебування у будинку дитини. У названій категорії дітей відмічають незрілість емоційної сфери, часті прояви емоційного неблагополуччя. Отже ця проблема передусім потребує практичних розробок, які забезпечили б психологічну практику відповідними засобами розвитку і корекції здатності усвідомлювати і контролювати свої переживання, розуміти власні емоційні стани та інших людей, розвивати довільність поведінки, накопичувати досвід позитивного емоційного реагування та вміння стримувати себе.

Аналіз наукових досліджень у галузі спеціальної психології свідчить про наявність у дітей із ЗПР недорозвитку емоційної сфери (Т. Сак, Т. Ілляшенко, Т. Вісковатова та ін.) [6; 3], емоції таких дітей поверхові і нестійкі, унаслідок чого діти схильні до навіювань, інфантильні (М. Певзнер, Т. Власова) [4, 17]; незрілість емоційно-вольової сфери дітей обумовлює своєрідність формування їх поведінки, а також особистісні особливості, страждає сфера комунікації (Н. Борякова) [2]; слабка емоційна стійкість, порушення самоконтролю в усіх видах діяльності, агресивність поведінки та її провокуючий характер, труднощі пристосування до дитячого колективу, метушливість, часта зміну настрою, почуття страху, манірність, фамільярність по відношенню до дорослого (З. Тржесоглава) [8]. Діти із ЗПР відчувають труднощі у вербалізації своїх емоцій, станів, настрою (Н. Дерев'янкіна) [5]. Дослідження сприймання і розуміння емоцій людини свідчать про те, що дітям із ЗПР під час розгляду зображеного простіше впізнати емоційні стани людей у контексті загальної

ситуації (сюжету), аніж за виразом обличчя або за виразними рухами (Т. Стерніна) [7].

Дослідження багатьох науковців (J. Bowlby, З. Матейчек, Й. Лангмейер, Г. Прихожан, Н. Толстих, І. Дубровіна, А. Рuzська, Л. Бережнова, І. Фурманов, Н. Фурманова, У. Ульєнкова, Н. Кондратьєва та ін.) вказують, що частина конкретних проблем у розвитку особистості дітей-сиріт із ЗПР пов'язана з різними видами депривації (материнської, рухової, сенсорної, психічної, емоційної), при цьому значні труднощі та відхилення від повноцінного становлення особистості вихованців дитячих будинків позначаються на емоційно-вольовій сфері: порушення соціальної взаємодії, невпевненість у собі, зниження самоорганізації, цілеспрямованості, недостатній розвиток самостійності, неадекватна самооцінка, нездатність вибудувати нормальні взаємини з навколишніми аж до повної відсутності спроб до співпраці; знижене тло настрою, бідна гамма емоцій, одноманітність емоційно експресивних засобів спілкування; неадекватні форми емоційного реагування на зміну ситуації (від пасивності та байдужості до агресивності та ворожості); підвищена схильність до страхів, тривожності і неспокою.

Проте, незважаючи на низку праць, присвячених психологічним проблемам дітей-сиріт із ЗПР, недостатньо вивченими залишаються психологічні особливості дітей дошкільного віку із ЗПР, актуальним є розроблення методики формування компонентів емоційної сфери в цієї категорії дітей в умовах дитячого будинку.

Тому, *метою* статті є розкриття особливостей розвитку та механізмів формування емоційної сфери дітей дошкільного віку із ЗПР, які виховуються в будинку дитини.

На підставі проведеного теоретичного аналізу спеціальної літератури з проблеми емоційного розвитку були окреслені завдання експериментального дослідження з метою діагностики особливостей емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР, яке охоплювало два етапи.

Перший етап був спрямований на вивчення експресивного, перцептивного, когнітивного, вербального компонентів емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР. Завдання цього етапу дослідження полягали у: визначенні зовнішнього вираження емоційних переживань людини: у її міміці, пантоміміці, мовленні, жестикуляції; вивченні особливості еталону експресії, завдяки якому в дитини формується перцептивний образ зображення людини; переважаючого типу сприймання емоції, і частково еталону експресії, який є основою впізнання дитиною емоційного стану іншої людини; особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей; рівня довільного вираження емоцій різних модальностей; з'ясуванні обсягу емоційного досвіду і емоційних уявлень; виявлення фактору емоційної напруги; вивченні вербального визначення емоційних станів (словника емоцій).

Другий етап дослідження був спрямований на визначення специфічних особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку, які виховуються в будинку дитини [1].

Для цього використовувались такі діагностичні методики: «Емоційна ідентифікація» (О. Ізотової), яка спрямована на виявлення особливостей ідентифікації емоцій різних модальностей у дітей дошкільного віку, індивідуальних особливостей емоційного розвитку; «Сюжетні картинки» (модифікований варіант Р. Калініної) дає змогу досліджувати соціальні емоції дошкільників із ЗПР, емоційне ставлення до моральних норм; бесіда (Т. Даниліна, В. Зедгенідзе, Н. Стьопіна, модифікація І. Кареліної), дає можливість дослідити вербальний компонент емоційної сфери; опитувальний лист (Н.Артюхіної, А. Щетиніної) призначений для виявлення особливостей емоційного стану дитини, дає можливість визначити її емоційне благополуччя або неблагополуччя. У емпіричному дослідженні брали участь 48 соціально депривованих дошкільників із ЗПР віком від 5 до 7 років.

За результатами дослідження було встановлено, що 37,5 % дітей із ЗПР, часто помиляються в розумінні емоційних станів, не можуть ідентифікувати широкий діапазон емоцій «образа», «презирство», «відраза», «інтерес», «сором», «заздрість». Найбільш успішно діти впізнають емоції: радості, суму, гніву, страху, печалі, загалом за такими частинами обличчя як рот та брови. Деякі діти виконали це завдання лише за допомогою дорослого. Крім того, ми звернули увагу на грубі помилки впізнання емоцій: 41,6 % дітей часто плутали зображення подиву і страху, відрази і гніву, задрощів і радості.

Так, можна припустити, що зазначені вище прояви труднощів у розумінні емоцій, пов'язані з несформованістю відповідних образів-уявлень.

Необхідно відмітити, що наявність затримки психічного розвитку впливає на оволодіння словами і словосполученнями, що позначають ті чи інші емоційні переживання, тому більшість дітей (60,4 %) під час пояснення значення емоційної піктограми не могли ґрунтовно пояснити ознаки, що свідчать про наявність емоції, а зображували її пантомімічно: «Цей гном Плакса. У нього сльози і рот так» (демонстрування), «Цей гном Злюка. Він отак брови зробив» (показ). Це є свідченням недостатнього досвіду розпізнавання власних емоційних переживань, бідного словникового запасу і елементарного вміння формулювати свої думки.

Усього 43,8 % дітей із ЗПР змогли довільно відтворити емоції, але їх кількість значно менша. Найкраще діти із ЗПР відтворюють емоції радості, гніву, суму, гірше страху, відрази, образи, заздрості.

Можна припустити, що недостатність відчуттів і обмеженість інтерпретації чуттєвого матеріалу, порушення регуляторних функцій ЦНС і умови виховання дошкільнят із ЗПР призводять до неповноцінного сприймання ними емоційних станів інших людей і труднощів вираження власних емоцій.

Було визначено, що 37,5 % мають труднощі під час усвідомлення власних емоційних станів (задоволення, незадоволення, радість, сум, страх, гнів, образа, здивування, сором), під час виділення ситуацій, об'єктів і дій, що викликають переживання, відповіді на більшість запитань недостатньо точні та короткі. Для 64,5 % соціально депривованих дошкільників із ЗПР характерні незначна кількість понять морально-

етичного змісту в словнику (таких як: добре – погано, доброта – жадібність, дружність – конфліктність, щирість – нещирість, правда – брехня, любов – ненависть, охайність – неохайність тощо), неточності, примітивність розуміння їх значення, невелика кількість якостей, які використовувалися для опису. Під час виконання діагностичного завдання діти демонструють відкритість форми мімічного реагування, загалом дають адекватну моральну оцінку вчинку, зображеному на малюнку.

Таким чином, діти дошкільного віку із ЗПР відчувають труднощі у вербалізації власних емоцій, станів, настроїв. Як правило, їм важко повідомити про настання втоми, небажання виконувати завдання, дискомфорт тощо. Причинами цього можуть бути: недостатній досвід розпізнавання власних емоційних переживань; негативний досвід взаємодії дітей із ЗПР з дорослими, що перешкоджає прямому і відкритому переживанню власного настрою; у тих випадках, коли власне негативне переживання усвідомлюється і дитина готова про нього розповісти, їй часто не вистачає для цього словникового запасу та елементарного вміння формулювати свої думки; дошкільники із ЗПР, які виховуються у будинку дитини, не мають зразків ефективного інформування іншої людини про власні переживання.

Діти із ЗПР, які виховуються у будинку дитини, мають ознаки емоційного неблагополуччя: 75 % дітей з труднощами адаптуються до нових умов; 70,8 % іноді виявляють емоції в неадекватних ситуаціях (сміються, коли розповідають сумну історію тощо); 56,3 % рідко виявляють співчуття, співпереживання до однолітків, героїв казок тощо; 35,4 % у спілкуванні з однолітками та дорослими поведуться стримано, невпевнено; у 45,8 % коло спілкування звужене; 62,5 % виявляють упертість і примхливість; 29,2 % іноді виявляють побоювання та надмірну обережність; 72,9 % рідко здатні керувати власними емоціями (стримувати сміх у ситуації, де він недоречний тощо); 56,2 % іноді спостерігаються вегетативні прояви (почервоніння шкіри, пітливість, скутість рухів тощо).

Отже, можна зазначити, що для соціально депривованих дошкільників із ЗПР характерні ознаки емоційного неблагополуччя, які негативно впливають на їх особистісний розвиток, спілкування, соціалізацію. Визначені експериментальним шляхом специфічні особливості емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із ЗПР свідчать про необхідність організації комплексного цілеспрямованого впливу на розвиток компонентів емоційної сфери.

Мета формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР полягає у розвитку експресивного, перцептивного, когнітивного і вербального компонентів емоційної сфери, а також у подоланні негативних емоційних станів і негативних рис особистості дитини.

Відповідно до мети окреслені наступні *завдання цілеспрямованого корекційного впливу*: формування в дітей уміння розрізняти власні емоції та почуття, а також уміння впізнавати емоції та почуття інших людей (за виразними рухами: мімікою, пантомімікою, жестами, позою); розвиток довільної саморегуляції емоційного стану (управління власними емоційними переживаннями, який передбачає усвідомлення

і прийняття свого емоційного стану); розвиток емоційного ставлення згідно моральних норм; уміння аналізувати власні емоції та виражати їх соціально-прийнятними способами; поліпшення емоційного самопочуття, зниження рівня емоційного напруження; розвиток інтересу до спільних з однолітками ігор і занять, розвиток у них соціальних почуттів, уміння керувати власним емоційним станом у ситуаціях соціальної взаємодії.

На основі цих завдань нами розроблено методику формування емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку, яка складається з *п'яти етапів*:

1. *Діагностичний*, який передбачає попередню діагностику стану сформованості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР і визначення завдань розвитку.

2. *Підготовчий*, який полягає у підготовці дітей до спільної діяльності, встановленні позитивного емоційного контакту, зниженні емоційного напруження, ознайомленні дітей з мімікою, пантомімікою, що сприяє розвитку виразності емоційних проявів дітей.

3. *Корекційно-розвивальний*, завданнями якого було обрано зняття емоційної напруги, подолання негативних емоційних станів; розвиток усвідомлення дитиною власних почуттів і переживань; формування у дітей уміння регулювати власні емоційні стани; розвиток адекватного реагування на емоції інших (якщо людина ображена – пожаліти її, допомогти, радіє – порадіти разом із нею, розгнівана – спробувати зрозуміти причину); виховання впевненості у своїх силах; підвищення згуртованості дитячого колективу.

4. *Закріплюючий*, мета якого полягає у закріпленні знань дітей про різні емоційні стани, уміння впізнавати і називати емоційні стани людей за їх невербальних проявів, а також закріплення умінь регулювати свої емоції та поведінку.

5. *Заключний*, який передбачає кінцеву діагностику стану сформованості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР.

Нами було визначено наступні *психолого-педагогічні умови* формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР:

1. Здійснення корекційно-розвивального впливу за механізмом компенсації, тобто з використанням потенційних здібностей дитини з метою подолання труднощів у розвитку емоційної сфери (коли є недостатність розвитку не пускати його на самотік, а організувати необхідну допомогу, бо це має значення для готовності дитини до шкільного навчання, адаптації до навчального процесу).

2. Системний підхід до формування емоційної сфери, який полягає у залученні в корекційно-розвивальну роботу інших психічних процесів, а також системи міжособистісної взаємодії («дорослий-дитина», «дитина-дитина»), що дає змогу всува-ти причини емоційних порушень.

3. Організація та проведення корекційної роботи у навчально-виховному процесі не тільки психологом, а й вихователем, шляхом використання ігрових прийомів,

психогімнастики, а також матеріалу, який відноситься до різних галузей знань: читання, малювання, музики.

4. Прийняття дитини й позитивна оцінка будь-яких результатів її діяльності психологом та педагогом (вихователем); забезпечення індивідуального підходу; збереження і розвиток позитивних емоцій дитини; турбота про створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння; забезпечення емоційною насиченістю спільної діяльності; організація спільних колективних зусиль і переживань, які об'єднують її учасників.

5. Створення спеціальних ситуацій самопізнання; навчання дошкільників основам самоорганізації, самовиховання, стимулювання себе в процесі вольової дії за допомогою позитивних емоцій.

6. Розвиток емоційної сфери у провідному для дошкільників виді діяльності – грі, насиченій переживаннями, у якій діти спочатку емоційно, а потім інтелектуально засвоюють систему людських відносин.

7. Введення дитини у світ людських емоцій не тільки через відпрацювання емоцій на рівні їх впізнавання за мімікою, жестами, поведінкою, словами людей і казкових персонажів, а й проживання кожної емоції на тілесному рівні, спостереження за власними тілесними відчуттями та їх оцінка.

Таким чином, дані експериментального дослідження свідчать про недорозвиток усіх компонентів емоційної сфери у соціально депривованих дошкільників із ЗПР. Для цієї категорії дітей характерні зменшення діапазону переживань, зниження рівня розуміння соціальних емоцій, обмежені уявлення про моральні норми, бідність словника емоцій, прояви емоційного неблагополуччя. Названі особливості емоційної сфери не сприяють особистісному зростанню дітей із ЗПР, ускладнюють інтеграцію дітей у групу однолітків.

Виділені напрями і основні умови корекційно-розвивальної роботи спрямовані на підвищення рівня розвитку емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР як регулятора діяльності у навчально-виховному процесі. Корекційно-розвивальний вплив на розвиток емоційної сфери цієї категорії дітей має охоплювати виправлення порушень, профілактику їх виникнення, розвиток компонентів емоційної сфери, а також актуалізацію компенсаторних можливостей. Цей вплив має здійснюватися шляхом проведення індивідуальної та групової корекції із застосуванням комплексного підходу до психологічної корекції емоційної сфери і реалізовуватися за допомогою ігрових методів, психогімнастики та зображувальної діяльності, що на нашу думку, є найбільш ефективним.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні корекційно-розвивальної програми занять із формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР з урахуванням виявлених особливостей їхнього емоційного розвитку, визначених психолого-педагогічних умов формування емоційної сфери у визначеної категорії дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Баташева Н. І.* Особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку / Н. І. Баташева // Молодий вчений. – № 5 (32) травень, 2016. – С. 535 – 538.
2. *Борякова Н. Ю.* Психологические особенности дошкольников с задержкой психического развития / Н. Ю. Борякова // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. – 2004. – № 1. – С. 10 – 17.
3. *Висковатова Т. П.* Задержка психического развития у детей, обусловленная влиянием малых доз природных и антропогенных факторов: Монография / Т. П. Висковатова – Одесса : ЮУПУ, 1996. – 264 с.
4. *Власова Т. А., Певзнер М. С.* О детях с отклонениями в развитии / Т. А. Власова, М. С. Певзнер. – М. : Просвещение, 1973. – 176 с.
5. *Деревянкина Н. А.* Психологические особенности дошкольников с задержкой психического развития : Учебное пособие / Н. А. Деревянкина. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2003. – 77 с.
6. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання. Навч. посібник для педагогів і шкільних психологів / Т. Д. Ілляшенко, Н. А. Бастун, Т. В. Сак. – К. : ІЗМН, 1997. – 128 с.
7. *Стернина Т. З.* Понимание эмоциональных состояний другого человека детьми с нарушением умственного развития / Т. З. Стернина // Дефектология. – 1988. – № 3. – С. 8 – 15.
8. *Тржеголова З.* Легкая дисфункция мозга в детском возрасте: [монография] / З. Тржеголова. – М. : Медицина, 1986. – 256 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Batasheva N. I.* (2016) Features of emotional sphere of preschool children with mental retardation. Young Scientist. 5 (32), 535 – 538. (In Ukrainian).
2. *Borjakova N. Ju.* (2004). Psihologicheskie osobennosti doshkol'nikov s zaderzhkoj psihicheskogo razvitija. Vospitanie i obuchenie detej s narushenijami razvitija. 1, 10 – 17. (In Russia).
3. *Viskovatova T. P.* (1996). Zaderzhka psihicheskogo razvitija u detej, obuslovlennaja vlijaniem malyh doz prirodnyh i antropogennyh faktorov. Odessa: JuUPU. (In Russia).
4. *Vlasova T. A., Pevzner M. S.* (1973). O detjah s otklonenijami v razvitii. Moscow : Prosveshhenie. (In Russia).
5. *Derevjankina N. A.* (2003). Psihologicheskie osobennosti doshkol'nikov s zaderzhkoj psihicheskogo razvitija. Jaroslavl' : Izd-vo JaGPU im. K.D.Ushinskogo. (In Russia).
6. *Illiashenko T. D., Bastun N. A., Sak T. V.* (1997). Dity iz zatrymkoju psykhichnoho rozvytku ta yikh navchannia. Kyiv : IZMN. (In Ukrainian).
7. *Sternina T. Z.* (1988). Ponimanie jemocional'nyh sostojanij drugogo cheloveka det'mi s narusheniem umstvennogo razvitija. Defektologija. 3, 8 – 15. (In Russia).
8. *Trzhesoglava Z.* (1986). Legkaja disfunkcija mozga v detskom vozraste. Moscow : Medicina. (In Russia).